

EL JACIMENT DE L'EDAT DEL FERRO DEL MAS DE LA CABRA A SERÒS (SEGRIÀ)

Josep-Ignasi Rodríguez Duque*

Situació i descripció

El jaciment del Mas de la Cabra es localitza al terme de Seròs, concretament a la zona del Montmeneu, cim culminant de la comarca del Segrià, que s'alça al nord. L'indret, conegut amb el nom de l'Espessa Balaguera, és fàcilment accessible des d'aquesta localitat seguint la carretera de Maials i, a l'alçada del quilòmetre 17, agafant la pista de la Canota, per la qual, al cap d'uns sis quilòmetres, s'arriba al Mas de la Cabra. Els jaciments arqueològics, el poblat i la necròpolis, són al nord-est del mas: el poblat és un tossal característic, de forma més o menys circular, molt visible des del terreny circumdant, i la necròpolis tumular es troba en un pla al peu del poblat (foto 1), entre aquest i el mas.

Les coordenades cartogràfiques referides al meridià de Greenwich, són, per al poblat, 0° 23' 47" de longitud est i 41° 22' 23" de latitud nord, i per a la necròpolis, 0° 23' 52" de longitud est i 41° 22' 20" de latitud nord; l'altitud sobre el nivell del mar és de 360 i 310 metres, respectivament. El complex arqueològic es troba al *Mapa nacional*, escala 1:50.000, de l'Instituto Geográfico y Catastral, full número 415 («Mequinenza»).

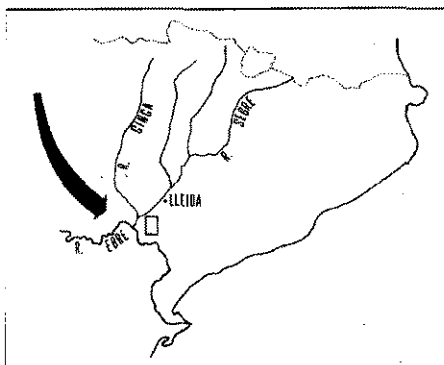
Aquest complex arqueològic està situat sobre una carena que descendeix en direcció sud des del Montmeneu i que origina diversos esglaons fins a arribar al pla conreat. És un terreny oligocènic, amb alternança vertical de materials durs (calcària), i tous (margues). Sobre una d'aquestes vetes de roca calcària, s'alça el tossal cònic que suporta el poblat, separat de la terrassa superior per un petit collet. Els vessants nord-est i sud-oest, que corresponen als de la mateixa carena, són força inclinats, i amb algunes barrancades d'erosió el segon; el vessant sud descendeix més suaument, esglaonat per filades de roca calcària, fins al pla on hi ha la necròpolis; la resta de la carena té una petita elevació al sud, poc abans de trobar el Mas de la Cabra actual. La vegetació és força abundosa, essent de secà, característica de la

zona: timons, farigoles, argelagues i algunes alzines i mates de boix. Modernament, com comentarem més avall, s'ha efectuat a tota la zona una intensa repoblació forestal de pins, els quals comencen a tenir una bona alçada (foto 5).

Circumstàncies de la troballa

El conjunt arqueològic objecte d'aquest estudi el va trobar Francesc Martí, veí de Maials i bon afeccionat a la prospecció arqueològica des de fa anys, que comunicà la troballa a Lluís Díez-Coronel, amb el qual visità el lloc l'any 1976, en dues ocasions, quan s'acabava d'efectuar la repoblació forestal, a càrrec de l'IRYDA, que havia destruït la necròpolis tumular. En aquests primers contactes es recolliren les restes metàl·liques que ara presentem (foto 4). Posteriorment, l'any 1979, mentre realitzàvem el treball de camp per a la nostra tesi de llicenciatura,¹ redescobrírem el jaciment i recollírem els primers materials ceràmics. Cal fer esment que aleshores ignoràvem l'existència de la necròpolis i que el poblat no fou inclòs en el nostre treball, ja que s'allunyava considerablement de la zona que havíem delimitat. L'any 1983, en la realització de la «Carta arqueològica» de la comarca del Segrià, a càrrec de Joan Ramon González, Josep Gallart, Ignasi Garcés i el signant d'aquest article, incloguérem el Mas de la Cabra amb la nomenclatura «I» per al poblat i «II» per a la necròpolis; en la informatització posterior de les dades, els jaciments han quedat amb les signatures: 30.32.08 i 30.32.09, respectivament.²

Llevat d'aquestes dades, el jaciment del Mas de la Cabra roman inèdit, ja que no apareix a cap bibliografia especialitzada o síntesi de conjunt. Llevat d'alguns petits forats efectuats per furtius, el poblat roman intacte, però no pas la necròpolis, que, a partir de la repoblació forestal, ha sofert un procés de degradació i destrucció irreversible.

Estructures d'hàbitat: Mas de la Cabra I

La planta del poblament és de forma aproximadament ovalada, amb l'eix major situat en direcció nord-sud. Des de la part inferior a la més enlairada, trobem les estructures següents: sobre una veta de roca calcària situaríem el primer tancament,

que usa la mateixa com a fonament: es tracta d'una paret atalussada, bastida amb carreus grossos sense escairar, i amb pedres petites en els intersticis (foto 3), no existint-hi restes d'argamassa. Aquest primer tancament no es conserva a tot el voltant del poblat, ja que està molt erosionat, quasi desaparegut al sud, a causa de l'erosió natural. A uns cinc metres per sobre d'aquest, hi ha un segon mur de tancament, el qual devia envoltar les estructures d'habitació pròpiament dites, de factura semblant, i igualment erosionat al vessant sud. Sembla que en algun indret hi ha hagut la intenció de treballar els carreus, que es presenten més o menys desbastats i amb escaires. D'aquest segon recinte, diguem-ne de fortificació, sobresurten els basaments del que serien dues torrasses, situades als vessants nord-oest i sud-est, de planta rectangular, avançades sobre la línia ovalada del mur.

La superfície d'habitat, enquadrada pel segon recinte, és bastant plana i superficialment ofereix algunes plantes d'habitats sencers, sobretot a les zones sud i sud-oest; ens trobem al davant d'àmbits rectangulars, disposats de forma radial al voltant d'un recinte central, on curiosament hi ha menys vegetació. Els murs d'aquests habitatges són fets amb pedres calcàries, algunes ben grosses (foto 2); aparentment, la part conservada correspon als basaments dels murs, i la part més alta es degué construir de tàpia; en aquesta línia, afegirem que és molt significativa l'aparició de grans masses de fang amb empremtes vegetals, algunes de mida considerable, molt visibles a tota la part sud del poblat.

Estructures d'enterrament: Mas de la Cabra II

Ja hem dit que la necròpolis del poblat se situa en un pla immediat al peu sud del con principal (foto 5). El lloc és una esplanada de forma rectangular amb unes mides aproxima-

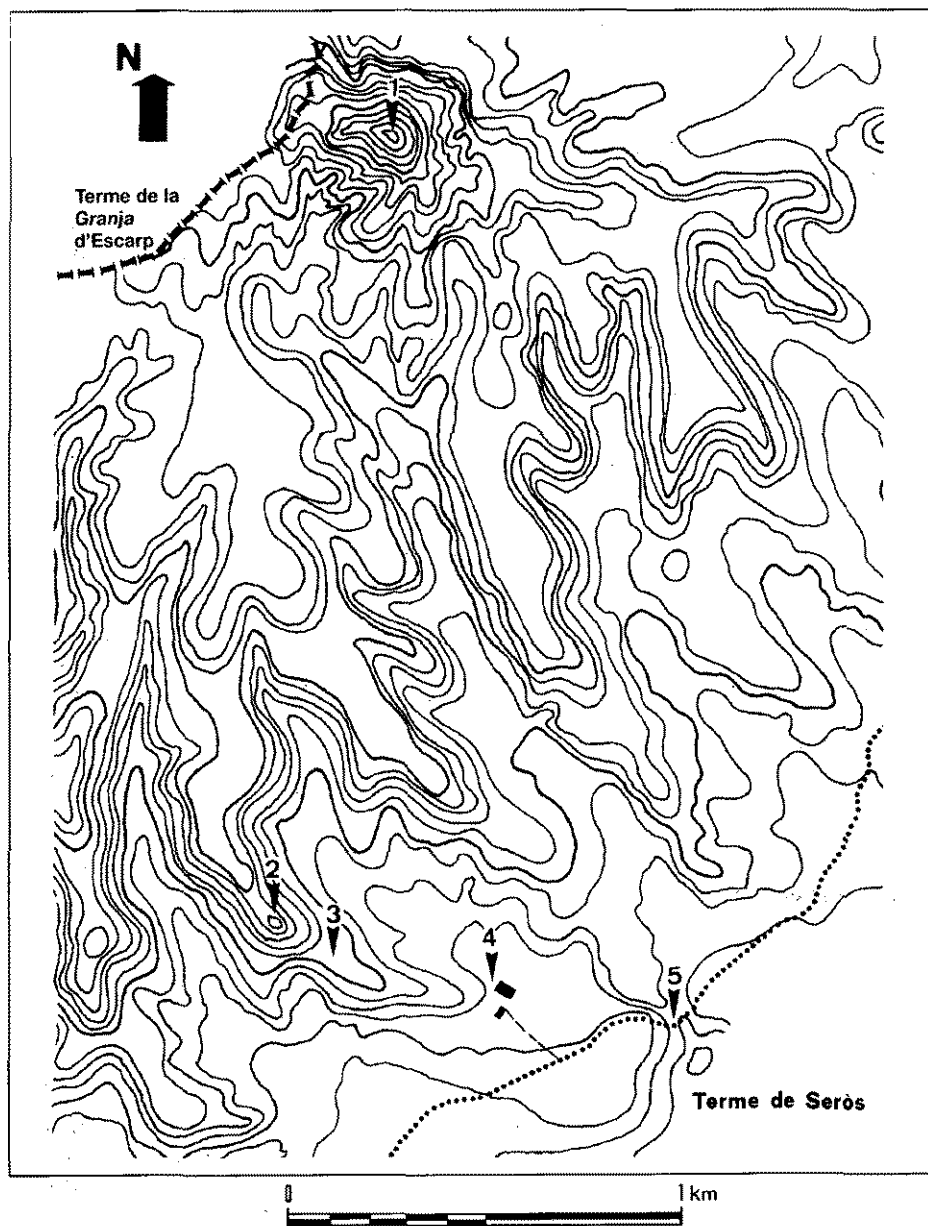

Figura 1. - Zona del Mas de la Cabra: 1. Montmeneu; 2. Mas de la Cabra (poblat); 3. Mas de la Cabra (necròpolis); 4. Mas de la Cabra (actual); 5. Camí de la Canota.

Foto 1. - Vista general del complex arqueològic des de l'est. I: poblament; II: necròpolis.

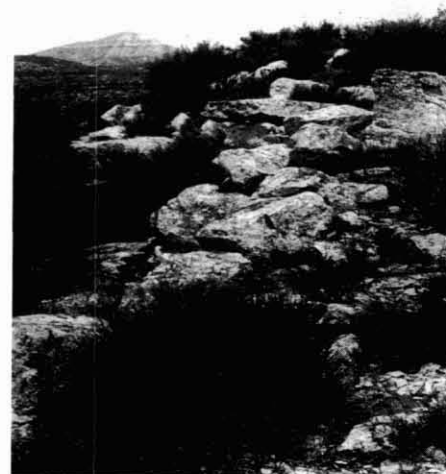

Foto 2. - Detalls dels murs dels habitatges. Al fons, destaca el cim del Montmeneu.

des de 50 x 20 metres, que es caracteritza per la intensa repoblació forestal, la qual, juntament amb la vegetació autòctona, fa que el terreny sigui de pas difícil, i complicada la recerca de les estructures tumulars, les quals, a més, han estat quasi destruïdes per la mateixa repoblació. Hem identificat restes de dos túmuls i vestigis d'algun altre entre la vegetació. L'un, possiblement el més clar, ocupa, aproximadament, el centre d'aquest pla, i consta de cinc pedres calcàries que enquadren un recinte poligonal amb una amplada màxima de 40 cm; creiem que podria ser la cista central d'un túmul circular més gran, al qual li faltaria l'anell exterior; el contingut d'aquest recinte es degué buidar des d'antic, ja que no hi constatarem restes arqueològiques. El segon punt de referència seria unes pedres calcàries que tenen forma semicircular, situades al mateix límit del recinte, en direcció al Mas de la Cabra actual i igualment sense restes arqueològiques. Seguint per l'interior del bosc, és possible distingir alguna resta que podria correspondre a altres estructures tumulars, però sense una campanya de neteja intensiva pensem que no és possible donar més

dades segures. Lluís Díez-Coronel, l'any 1976, identificà restes d'alguns túmuls destruïts per la repoblació i hi recollí els materials metàl·lics (fotos 4 i 5).

Material arqueològic

La sèrie de restes arqueològiques que ara presentem procedeix de prospeccions superficials efectuades pels esmentats Francesc Martí i Lluís Díez-Coronel, i per nosaltres mateixos, com ja s'ha dit, entre els anys 1976 i 1979. La totalitat d'aquest conjunt es conserva actualment al magatzem del Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, de la Diputació de Lleida, i ara serà objecte d'una breu descripció aquell que dona alguna forma definida.

Ceràmica fig. 2

a) Fragment de vora i coll de tenalla, amb decoració plàstica; presenta la superfície exterior vermella i la interior ataronjada; la pasta és fina,

amb desgredant de quars de gra gruixut; està molt rodat, però, per la textura, es diria que està molt ben cuit, i fins i tot sembla fet a torn. Té un cordó amb impressions digitals fortament marcades.

b) Fragment de vora exvasada molt erosionat fet a mà; la superfície exterior és allisada amb una mena d'engalba vermella, i la interior és menys llisa, igualment vermella; la pasta és grollera amb desgredant de quars.

c) Fragment de vora lleugerament exvasada fet a mà; té la superfície exterior allisada de color gris, i la interior, més rugosa, vermella; la pasta és fosca, poc acurada amb desgredant de mica i quars abundosos.

d) Fragment de vora exvasada d'iguals característiques que el fragment anterior.

e) Petit fragment de vora exvasada i bisellada molt mal conservat; té les superfícies exterior i interior vermelles i de factura poc acurada, i la pasta és negra amb desgredant de mica i quars, els quals es veuen exteriorment.

f) Fragment de vora lleugerament exvasada fet a mà; presenta les superfícies exterior i interior negres,

Foto 3. - Detall del sistema constructiu del sector est de la muralla.

Foto 4. - Vestigis d'un enterrament tumular destruït. La sageta indica les troballes de bronze efectuades per Lluís Díez-Coronel l'any 1976.

amb algunes tonalitats vermelles; la pasta és grollera, poc cuita i amb desgredant de mica i quars abundosos.

g) Fragment de vora gruixuda lleugerament exvasada feta a mà; les dues superfícies són vermelles, essent l'ex-

terior molt porosa i la interior lleugerament allisada; la pasta és marró, fina amb abundós desgredant de mica, de gra gruixut.

h) Fragment de panxa de petita tenalla feta a mà; té la superfície exterior de color gris, irregular i ero-

sionada, i la interior, allisada i de tonalitat fosca; la pasta és grollera amb desgredant gruixut de mica i quars que es veu exteriorment; conserva un cordó incís de secció semicircular.

i) Fragment de coll de petita tenalla de factura a mà; la superfície exterior és vermella, porosa i poc acurada, i la interior és allisada i té coloració gris-marró; la pasta és grollera amb gran desgredant de mica i quars; posseeix una decoració a base d'una filada d'unglades horitzontals a la part del coll.

j) Fragment de fons de petita urna feta a mà; té la superfície exterior irregular, porosa i de color gris negrós, i la interior és allisada i del mateix color; presenta la pasta fina de tonalitat fosca i amb desgredant de quars de gra gruixut; té un peu anular poc marcat.

k) Fragment de fons de petita tenalla feta a mà, molt erosionat; les superfícies són vermelles i poc acurades, i la pasta és grollera amb abundós desgredant de mica de gra gruixut.

l) Fragment de característiques similars al fragment i, amb un cordó imprès al coll.

Foto 5. - Restes d'un túmul; al fons, el poblament.

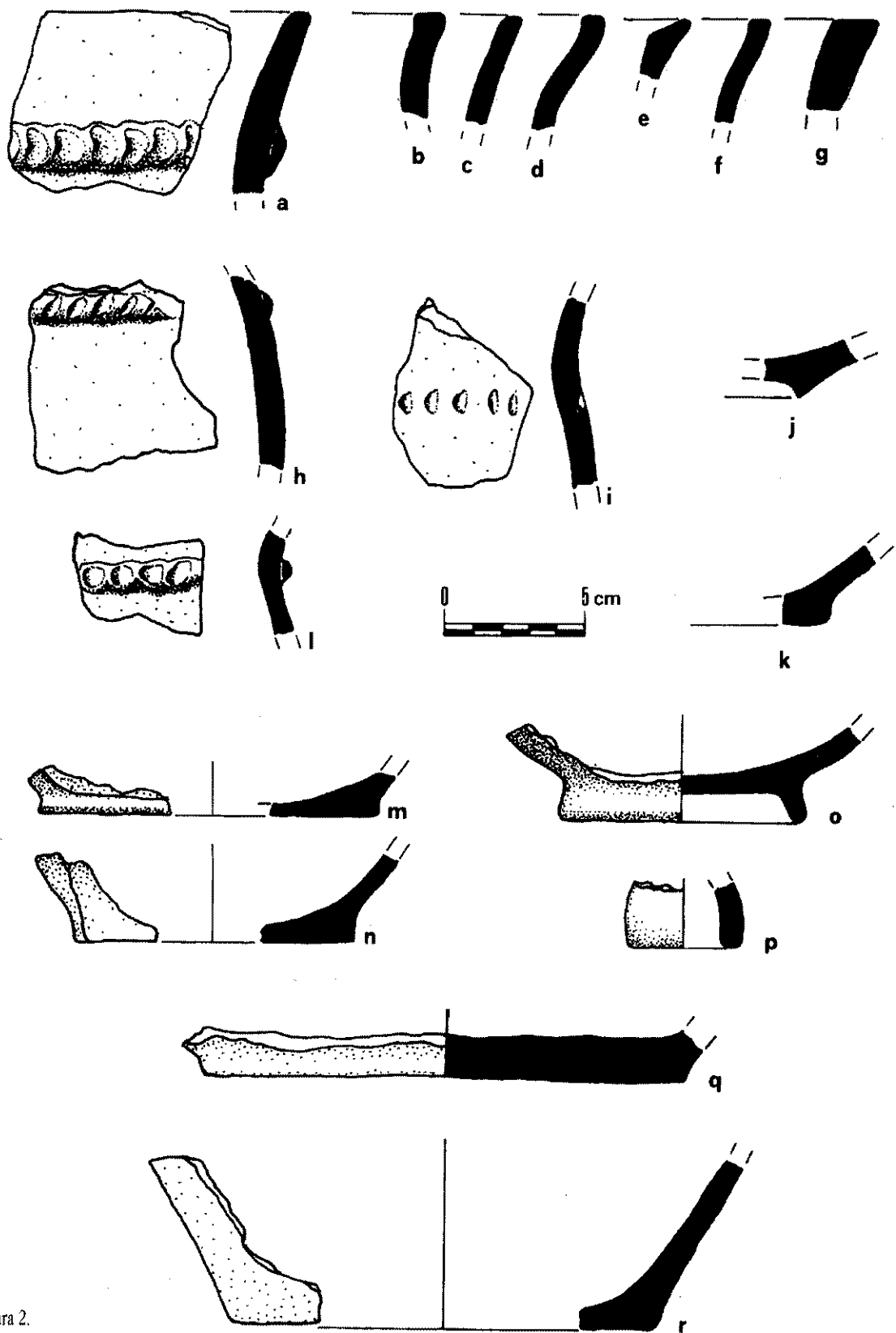

Figura 2.

m) Fragment de fons de petita tenalla feta a mà, de característiques semblants al fragment k.

n) Fragment de fons de tenalleta feta a mà; la superfície exterior presenta una engalba vermella poc acurada, i és molt porosa; la interior està erosionada i és de tonalitat fosca; la pasta és grollera amb abundosos grans de quars, de mida gran.

o) Fragment de peu d'urna feta a mà; la superfície exterior està bruniada, però mal conservada, i és de color gris amb taques marronoses; la interior és rugosa i de color entre marró i gris; la pasta és fina i de color vermell, amb desgredant de quars i mica. Del conjunt de fragments ceràmics del jaciment, aquest és l'únic que podria pertànyer a la necròpolis.

p) Fragment de peu anular de petita urna feta a mà; la superfície, grisa, presenta vestigis de brunit, però està molt erosionada; la pasta és fina, fosca, ben cuita i amb desgredant de mica i quars.

q) Fons quasi complet de gran tenalla feta a mà, molt mal conservat; la superfície exterior i la interior són vermelles, i la pasta, molt grollera, grisa, amb desgredant de quars de gra gruixut.

r) Fragment de fons de petita urna feta a mà; la superfície exterior és poc acurada, de tonalitat vermella i marró; la interior és més allisada, però de la mateixa coloració; la pasta és poc fina, amb abundós desgredant de mica, de gra gruixut.

Ceràmica fig. 3

a) Fragment de vora exvasada i bisellada, de factura a mà; les superfícies exterior i interior són allisades i de color gris, amb algunes tonalitats més negres; la pasta és grollera amb abundós desgredant de mica i quars, el qual és força visible a l'exterior.

b) Fragment de coll i panxa de gran urna feta a mà; la superfície exterior és vermella i poc allisada; la interior és grisa i presenta un millor acabat; la pasta és grollera, ben cuita i amb abundós desgredant de mica i quars.

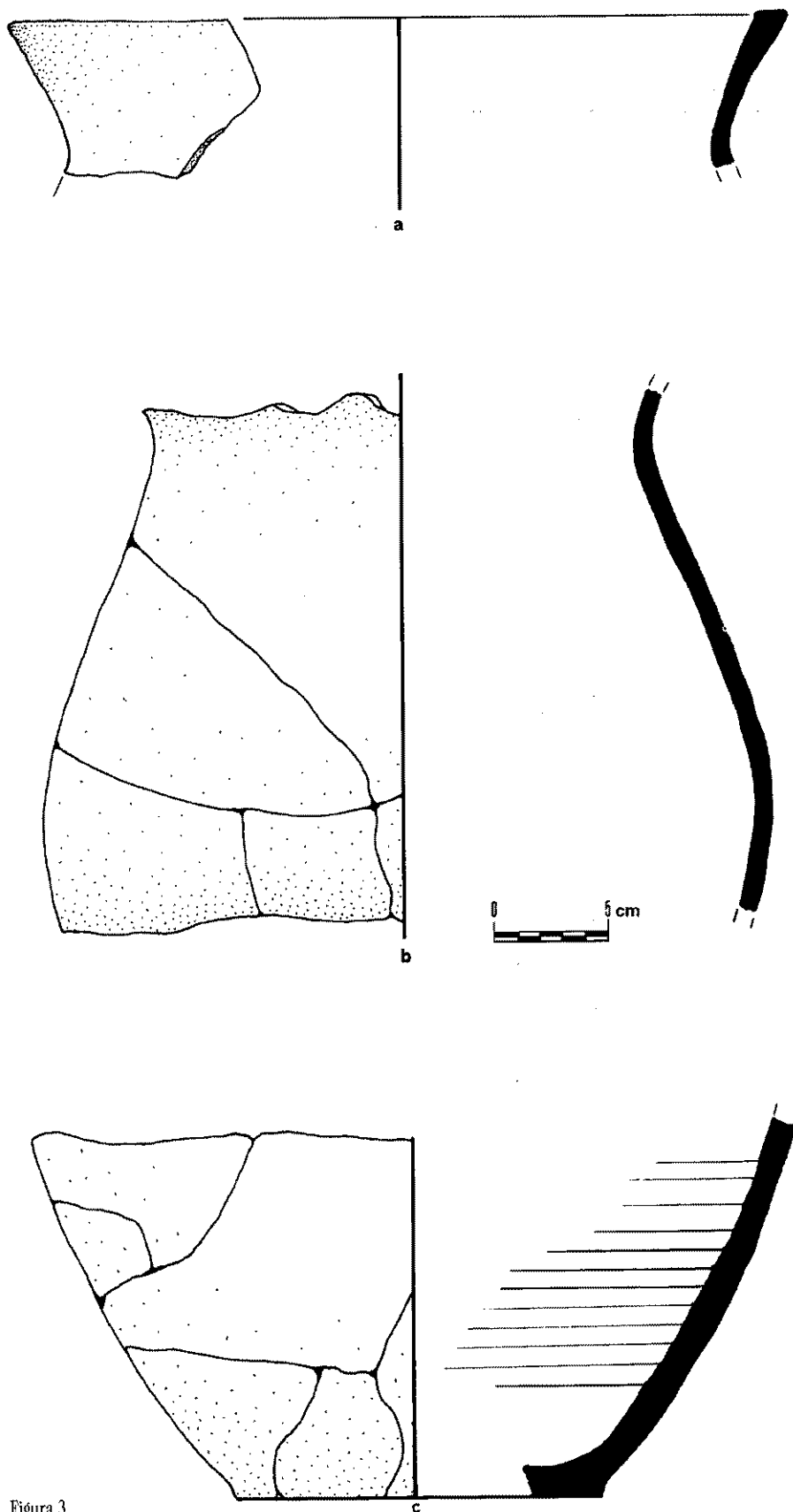

Figura 3.

c) Fragment de fons quasi complet i panxa de tenalla fet a torn; la superfície exterior és fosca amb una potent capa d'engalba adherida; la interior és allisada i de color taronja, i ofereix poc visibles estries del tornejat; la pasta és fina, ben cuita amb vacuoles i té desgredant de quars molt fi.

Al marge d'aquests materials dibuixats, entre els recollits superficialment destaquem diversos fragments de ceràmica feta a mà, amb una característica engalba vermella, a vegades granada, que recobreix la superfície exterior, amb una pasta grollera i desgredant de mica i quars; tot i que no tenim formes concretes, semblen pertànyer a vasos de perfil globular, aproximadament. Igualment vàrem recollir un fragment de ceràmica feta a torn, amb la superfície exterior groga, la interior grisa, molt vacuolada, i la pasta del qual és grisa amb desgredant esquistós.

Metall

La totalitat del material metàl·lic que presentem fou recollit superficialment per Lluís Díez-Coronel, l'any 1976, com ja hem dit, al pla on situem la necròpolis tumular (foto 4); a causa de les esmentades obres de repoblació forestal, és material fora de context, que no podem associar a un enterrament concret, i que, en breu inventari, presentem a continuació.

1 fragment d'anella de secció circular.

1 fragment d'agulla de secció circular; cremat.

5 fragments de braçalet de secció circular; fosos.

2 fragments de braçalet de secció rectangular; fosos i amb gotasses.

1 fragment d'un grup de tres braços de secció rectangular soldats per fusió.

1 massa de metall que sembla correspondre a una espiral molt malmeada per fusió.

1 fragment que podria correspondre a una cadena; metall fos.

83 fragments informes fosos i amb gotasses de metall.

Pedra

Cal afegir que al jaciment romanen diversos molins de mà del tipus barquiforme i pla i altres estris, com ara percutors fets de pedres dures (granits). Hem recollit algun esclat de sílex sense forma.

Paral·lels i cronologia

Ja hem dit que els materials que presentem són recollits en prospecció superficial, però pensem que podem apuntar alguna conclusió cronològica, evidentment basant-nos en els paral·lels més propers.

Una part de la ceràmica feta a mà del Mas de la Cabra té la seva correspondència amb els jaciments de la Serra del Calvari³ i el Mas del Coc,⁴ tots dos molt propers i situats al nord del Tossal de Montmeneu; en aquests seria corrent un tipus de vasos amb marcat perfil en «S», globulars i amb la vora exvasada, bisellada o no, els fons plans i la total manca de decoració; destaca, a més, el característic desgredant de mica molt abundós i visible per tota la superfície de la peça; igualment, trobaríem paral·lels d'aquesta ceràmica en altres poblats del curs mitjà i baix de l'Ebre, com ara Las Dehesas, de Quinto de Ebro,⁵ o el Puig Roig del Roget, al Masroig,⁶ amb cronologies que se situen entre els segles VII i VI aC. La ceràmica amb decoració d'unglades apareix al jaciment de la Mussara,⁷ en formes semblants, lloc on també trobaríem paral·lels per a la decoració de cordons impresos i incisos, amb una cronologia del Bronze final III-B, presa del sud de França, sobre la qual insistirem més avall. Els peus anulars d'urna ens recorden alguna forma de la propera necròpolis de Pedrós,⁸ amb una datació dels segles VIII o VII aC.

L'existència de ceràmica feta a torn és un nou punt de referència que cal considerar amb deteniment; al nostre jaciment, tenim un fons de gran tenalla i, possiblement, una vora amb decoració de cordó imprès, una tècnica que, evidentment, continua

una forta tradició local, però amb l'adaptació de noves tecnologies. A les zones properes hi ha un seguit de jaciments arqueològics que contenen aquesta nova ceràmica: la Ferradura,⁹ la Mussara¹⁰ i el Puig Roig del Roget,¹¹ amb cronologies que oscil·len al voltant del segle VI aC. En aquest sentit, la presència d'un fragment d'àmfora versemblantment fenícia ens tornaria a parlar d'aquestes cronologies.¹² En percentatges baixos, la ceràmica feta a torn és igualment present a la Serra del Calvari, acompanyada de troballes d'estrís de ferro.¹³

Per al material metàl·lic, creiem que és molt difícil buscar paral·lels a causa de la seva destrucció per la cremació; hi constatem l'existència d'abundosos braçalets i anells, fet que seria normal a les necròpolis tumulars de la zona¹⁴ i possiblement alguna resta de cadeneta del tipus que trobem a la necròpolis del Mas de Musols,¹⁵ amb cronologia del segle VI aC.

Quant a la distribució urbanística i constructiva del Mas de la Cabra, el fet més significatiu és l'existència dels recintes de muralla, amb la possibilitat que hi hagués torrasses; creiem que el paral·lel més clar, i alhora proper, seria el dels Castelletts,¹⁶ jaciment que dista no gaire més de tres quilòmetres en línia recta del nostre, amb aparells constructius de carreus grossos en un recinte fortificat, amb necròpolis tumular al peu, però en el qual no es constata la presència de ceràmica feta a torn;¹⁷ la cronologia que es proposa per al mateix oscil·la entre el 1000 i el 600 aC. Per últim, un sistema similar de construcció dels habitatges, amb carreus grossos i tàpia, el trobem al Mas del Coc,¹⁸ solament que allí la presència de ceràmiques ibèriques planteja nous dubtes que ara no podem tractar.

Consideracions finals

És evident que ens trobem davant d'un jaciment que ens planteja novament la problemàtica que ja anunciàvem per al de la Serra del Calvari,¹⁹ i

que per a nosaltres és fonamental per al coneixement de l'origen de la cultura ibèrica a les nostres comarques. Aquesta problemàtica gira entorn de la importància del poblament durant el Bronze mitjà i final i la valoració de les influències colonials sobre aquest poblament. A la zona del curs baix del riu Segre, tenim un seguit de jaciments, coneguts d'antic, en els quals es considera de nou aquestes influències prenent com a base la presència de la ceràmica feta a torn: la Valleta del Valero,²⁰ Montfriu,²¹ el Mas del Coc²² o el ja esmentat de la Serra del Calvari.

Al Baix Segre, hi ha una gran abundor de poblaments, situats sobre tossals dominants als cims o als vessants, que cronològicament situaríem en el Bronze mitjà i final I o II,²³ i també diverses necròpolis tumulars d'incineració,²⁴ associades o no als poblaments. Aquests llocs d'habitació, alguns ben coneguts com Geno,²⁵ Carretela²⁶ o Masada de Ratón,²⁷ no ultrapassen aquestes cronologies. D'altres, possiblement avancen fins a arribar al Bronze final III, com ara els casos de Montfriu²⁸ i el Puntal.²⁹ Paral·lelament, a la mateixa zona, la cultura ibèrica ilergeta apareix ben consolidada a partir del segle IV aC,³⁰ igualment amb poblaments situats sobre tossals dominants, com els casos de Gebut,³¹ les Roques de Sant Formatge³² o la Roca Ferida.³³ En conseqüència, el període entre els segles VII i V, anomenat «període de formació» per E. Junyent,³⁴ és el que podria omplir el conjunt de poblaments que hem esmentat. Malgrat això, el problema principal és que ens manca una unió clara entre les diverses cronologies, a causa del canvi de lloc d'assentament, fenomen que és molt característic del Baix Segre,³⁵ on no tenim seqüències estratigràfiques com les de la Pedrera³⁶ o el Tossal del Molinet.³⁷ En aquesta línia, el cas dels jaciments de la Granja ens és molt significatiu: poblat del Forti de Pedro,³⁸ amb datació del Bronze final, sobre un tossal enlairat; a mitja alçada, la Serra del Calvari, paral·lel al Mas de la Cabra; i nou canvi d'emplaçament en època ibèrica plena, a la Punta del Calvari,³⁹ seria un curiós

cas de distribució estratigràfica horitzontal que ja havíem apuntat anteriorment.⁴⁰

Al Mas de la Cabra trobem elements que hi ha als poblats del Bronze final de la zona: poblament al cim, cases quadrangulars al voltant d'una àrea central, ús de la tàpia o necròpolis tumular al peu; sorprèn, però, l'aparició d'un aparentment complicat sistema defensiu que, d'altra banda, no és únic, ja que tenim el proper dels Castellets,⁴¹ aquests poblaments d'etapes anteriors, difícilment tenen sistemes defensius, encara que es consideri com a tal el mur que tanca els habitatges per la part exterior, com a Genó;⁴² per al nostre jaciment, el fet de la fortificació a partir del segle VII aC podria ser una resposta a les influències colonitzadores mediterrànies, tal com ho defensa G. Ruiz,⁴³ però pensem que, en l'estat actual dels nostres coneixements, no ho podem afirmar plenament.

Quant a les restes materials, el nostre jaciment ofereix algunes perspectives que cal comentar breument. Dins de la ceràmica feta a mà, destaca la quasi total absència de decoracions acanalades, fet igualment corrent a la de la Serra del Calvari;⁴⁴ G. Ruiz situa les ceràmiques llises del Roquizal del Rullo en un moment avançat del segle VI aC, coexistent amb ceràmiques fetes a torn,⁴⁵ i recordem que la major part de les urnes cineràries de la Pedrera manquen de decoració acanalada, amb datacions a partir del mateix segle.⁴⁶ D'altra banda, la ceràmica feta a torn del Mas de la Cabra ens permet de fer breus comentaris; d'una banda, tenim un fragment d'àmfora fenícia, la qual cosa ens connecta clarament amb el Mediterrani a través del proper riu Ebre, evidentment insistint en la datació del segle VI, ja enunciada,⁴⁷ i coincidint amb la màxima expansió fenícia per Occident;⁴⁸ i de l'altra, tenim formes manufacturades a torn, amb tota seguretat indígenes (fig. 3, c), que han de ser imitacions de ceràmiques foranes, com ho podrien ser les que tenen engalba o vernís vermell.

Per últim i respecte a la necròpolis tumular del Mas de la Cabra, a causa de la seva destrucció poca cosa po-

dem dir, excepte que els vestigis que encara es conserven ens parlen de construccions tumulars circulars, amb possible cista o caixa central, disposició que ja vèiem a Pedrós.⁴⁹ Les cronologies que tenim per a les properes dels Castellets,⁵⁰ Besodia,⁵¹ Llardecans,⁵² les Roques de Sant Formatge⁵³ i Montfriu,⁵⁴ se situen entre els segles IX i VII aC; un arrencament de pedres que es conservava fa temps ens podria fer pensar en un túmul rectangular, per al qual podríem atribuir una datació del segle VI aC,⁵⁵ cosa que tan sols apuntem com a hipòtesi.

Cal citar que en aquests moments que tractem hi ha un sistema d'enterrament d'incineració diferent a la zona, el Tossal del Tancat,⁵⁶ que possiblement s'ha de relacionar amb poblaments d'aquesta cronologia, com ja havíem apuntat per a la Serra del Calvari.⁵⁷

En resum, creiem que estem al davant d'un poblament que se situa cronològicament en el període IV de Vilaseca⁵⁸ i que, segons la sistematització d'E. Pons, es caracteritza per un hàbitat estable, l'aparició de ceràmiques manufacturades a torn i el començament de l'ús del ferro,⁵⁹ el qual no apareix al nostre jaciment, però que no dubtem que una futura excavació traurà a la llum.

NOTES

* Volem agrair a Lluís Díez-Coronel les seves indicacions i anotacions, fonamentals per a la redacció d'aquest treball. Igualment li volem agrair la cessió de les fotografies, que il·lustren la part gràfica i de les quals és l'autor, realitzades l'any 1976.

1. RODRÍGUEZ, J.I., *Materiales para una Carta Arqueológica del Bajo Segre*, tesi de llicenciatura inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona, 1980.
2. A *Exposició: L'Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya. Comarca del Segrià*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Servei d'Arqueologia, Barcelona, sense data, pàg. 7.
3. Jaciment actualment en curs d'excavació per nosaltres; es poden consultar: RODRÍGUEZ, J.I., «El jaciment "La Serra del Calvari" a la Granja d'Escarp (Lleida)», a *Informació Arqueològica*, 36-37, Barcelona maig-desembre de 1981, pàg. 171-175, per als materials de prospecció; i RODRÍGUEZ, J.I., «La Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, Lleida). Noves dades sobre l'Edat del Ferro, al Baix Segre», a 6è. *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984)*, Puigcerdà, 1986, pàg. 127-134, per als resultats de les primeres campanyes.
4. Jaciment inèdit: una breu nota a RODRÍGUEZ, J.I., «El Mas del Coc (Seròs, Lleida)» a *Datos Arqueológicos Ilerdenses X, Ilerda*, XLVII, Lleida, 1986, pàg. 161-165.
5. FERRERUELA, A., i ROYO, J.I., «Un yacimiento de la 1ª Edad del Hierro, con cerámica acañalada, en el Valle Medio del Ebro: "Las Dehesas", Quinto de Ebro, Zaragoza», a *Actas del XVII Congreso Arqueológico Nacional (Logroño, 1983)*, Saragossa, 1985, pàg. 357-370.
6. GENERA, M., «El Puig Roig del Roget, el Masroig», a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona, 1982, pàg. 215-217.
7. ROVIRA, J., i SANTACANA, J., *El yacimiento de La Mussara (Tarragona). Un modelo de asentamiento pastoril en el Bronce Final en Catalunya*, Monografies Arqueològiques, 2, Diputació de Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia, Barcelona, 1982.
8. MAYA, J.L., Díez-CORONEL, L., i PUJOL, A., «La necrópolis tumular de incineració de Pedrós, Seròs (Lleida)», a *Actas del XIII Congreso Nacional de Arqueología (Huelva, 1983)*, Saragossa, 1975, pàg. 611-622.
9. MALUQUER, J., «El poblado paleoibérico de La Ferradura, Ulldecona (Tarragona)», a *Programa de investigaciones protohistóricas*, VII, Universidad de Barcelona, Barcelona, 1983.
10. ROVIRA, J., i SANTACANA, J., *El yacimiento...* op. cit., pàg. 105-106.
11. GENERA, M., «El Puig Roig...», op. cit., pàg. 216.
12. Bàsicament ens referim a la datació que E. Junyent dona per a l'àmfora trobada a la Ferradura: JUNYENT, E., «El primer corte estratigràfic realizado en Roques de Sant Formatge (Seròs, Lérida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la cultura ilergeta», a *Noticario Arqueológico Hispánico*, Prehistoria II, Madrid, 1973, pàg. 319; vegeu, igualment, sobre aquest tema, MALUQUER, J., «El poblado paleoibérico...», op. cit., pàg. 13.
13. RODRÍGUEZ, J.I., «La Serra del Calvari...», op. cit., pàg. 132.
14. MAYA, J.L., «Las necrópolis tumulares ilerdenses», a 2n. *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1974)*, Puigcerdà, 1976, pàg. 95-96.
15. MALUQUER, J., «La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols". Tortosa (Tarragona)», a *Programa de Investigaciones Protohistóricas*, VIII, Instituto de Prehistoria y Arqueología, Barcelona, 1984, fig. 3.
16. ROYO, J.I., i FERRERUELA, A., «El poblado y la necrópolis tumular de "Los Castellets" (Mequinenza, Zaragoza). Estudio preliminar de los materiales depositados en el Museo Provincial de Zaragoza», a *Actas del XVII Congreso Arqueológico Nacional (Logroño, 1983)*, Saragossa, 1985, pàg. 295-296.
17. ROYO, J.I., i FERRERUELA, A., «El poblado...», op. cit., pàg. 409.
18. RODRÍGUEZ, J.I., «El Mas del Coc...», op. cit., pàg. 164.
19. RODRÍGUEZ, J.I., «La Serra del Calvari...», op. cit., pàg. 133.
20. Jaciment inèdit, encara que conegut d'antic. Sobre les ceràmiques antigues fetes a torn, es presentà una comunicació al 6è. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, l'any 1984, a càrrec d'E. Junyent, P. Pascual, J.L. Ribes i D. Serra, sobre, «Les primeres ceràmiques tornejadades en el Baix Segre», la qual roman inèdita.
21. MAYA, J.L., «Yacimientos de las Edades del Bronce y Hierro en la Provincia de Lérida y zonas limítrofes», a *Miscel·lània Homenatge a Salvador Roca i Lletjos*, I.E.I., Lleida, 1981, pàg. 350-356; sobre les ceràmiques antigues tornejadades, vegeu la nota anterior.
22. RODRÍGUEZ, J.I., «El Mas del Coc...», op. cit., pàg. 165.
23. Usem la cronologia habitual a la zona, adaptada de la sistematització de Guilaíne per al Migdia francès: GUILAINE, J., *L'Âge du Bronze au Languedoc Occidental*, Roussillon, Ariège, C.N. R. S., París, 1972.
24. MAYA, J.L., «Las necrópolis...», op. cit., pàg. 83-96. Fa alguns anys ja plantejàvem la problemàtica atribució d'un poblament a alguna necrópolis tumular, com les Roques de Sant Formatge o Besodja; vegeu RODRÍGUEZ, J.I., *Materiales...* op. cit.
25. MAYA, J.L., «Geno. Aitona», a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona, 1982, pàg. 159-160.
26. GONZÁLEZ, J.R., JUNYENT, E., MAYA, J.L., i RODRÍGUEZ, J.I., «Carretelà (Aitona, Segrià)», a *Arqueologia-82*, Ministerio de Cultura, Madrid 1982, pàg. 162-164.
27. GARCÉS, I., «Los materiales arqueológicos del poblado de Masada de Ratón (Fraga, Huesca)», a *Bolskan*, 3, Osca, 1987, pàg. 65-131.
28. Ens referim a l'existència de l'anomenada ceràmica hallstàtica; vegeu MAYA J.L., «Yacimientos...», op. cit., pàg. 352.
29. MAYA, J.L., «Yacimientos...», op. cit., pàg. 355-359.
30. JUNYENT, E., «Els ilergetes», a *L'Avenç*, 14, Barcelona, 182, pàg. 37-38.

31. Jaciment excavat antigament, però encara inèdit. Vegeu RODRÍGUEZ, J.I., *Materiales...*, op. cit., on es recull tota la bibliografia anterior.

32. JUNYENT, E., «El primer corte estratigràfic...», op. cit.

33. GALLART, J., i JUNYENT, E., «El jaciment del Bronze final de Rocaferida (Sarrocà de Lleida, Segrià)», a 6è. *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984)*, Puigcerdà, 1986, pàg. 115-126.

34. BARBERÀ, J., i JUNYENT, E., «Cultura ibèrica», a *L'Arqueologia a Catalunya*, avui, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1982, pàg. 94-95.

35. Aquest esquema de canvis de lloc d'assentament ja havia estat apuntat per R. Pita fa anys, però basant-se únicament en visions superficials: PITA, R., «La evolución del sistema de poblamiento antiguo alrededor de Lérida», a *Ilerda*, XXIV, Lleida, 1960, pàg. 167-192. Aquest desplaçament és molt visible entre jaciments de datacions de Bronze final i d'època ibèrica, que difícilment coincideixen en un mateix «tossal», encara que se situen en llocs propers. Vegeu RODRÍGUEZ, J.I., *Materiales...*, op. cit., pàg. 183 i seq.

36. MALUQUER, J., MUÑOZ, A.M., i BLASCO, F., *Cata estratigràfica en el poblado de "La Pedrera"*, en *Vallfogona de Balaguer, Lérida*, Barcelona, 1960.

37. JUNYENT, E., «El Tossal del Molinet, El Poal», a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona, 1982, pàg. 256-257.

38. PITA, R., «Localizaciones arqueológicas en el Bajo Cinca», a *Argensola*, 35, Osca 1958, pàg. 221-222.

39. ROYO, J.I., «Granja de Escarpe», a *Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares, Ampurias*, XXIV, Barcelona, 1962, pàg. 326.

40. RODRÍGUEZ, J.I., «El jaciment de "la Serra del Calvari", a la Granja d'Escarp (Segrià)». Memòria de les campanyes dels anys 1982, 1983 i 1984, memòria d'excavació inèdita, Lleida, 1986.

41. ROYO, J.I., i FERRERUELA, A., «El poblado y la necrópolis...», op. cit., pàg. 409.

42. MAYA, J.L., «Análisis de la situación anterior al establecimiento de la cultura ilergeta», a *Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric*, Ampurias, 38-40, Barcelona, 1976-1978, pàg. 455.

43. RUIZ, G., *Los campos de urnas del N.E. de la Península Ibérica*, tesi doctoral 1983/1985, volum II, Madrid, 1985, pàg. 1072.

44. Únicament hi ha una petita urna globular amb estries horitzontals; vegeu RODRÍGUEZ, J.I., «La Serra del Calvari...», op. cit., l'âm. I-d.

45. RUIZ, G., «El Roquízal del Rullo: aproximación a la secuencia cultural y cronológica de los campos de urnas del Bajo Aragón», a *Trabajos de Prehistoria*, 36, Madrid, 1979, pàg. 276-278.

46. PLENS, M., *La necrópolis de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer - Termens)*, tesi de llicenciatura inèdita, Lleida, 1986. Igualment, RUIZ, G., situa dins la fase III (600/500-450 aC) de la mateixa necrópolis un conjunt d'urnes liles; vegeu «Los campos de urnas...», op. cit., pàg. 304 i seq.

47. Cal insistir en el fet que un sol fragment no és prou significatiu, i més si parlem de troballes superficials, però la seva presència situa el Mas de la Cabra dins dels circuits comercials mediterranis, a través de l'Ebre; vegeu PADRÓ, J., «Datos para una valoración del "factor egipcio" y de su incidencia en los orígenes del proceso de iberización», a *Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric*, Ampurias, 38-40, Barcelona, 1976-1978, pàg. 508.
48. ARTEAGA, O., PADRÓ, J., i SANMARTÍ, E., «La expansión fenicia por las costas de Cataluña y el Languedoc», a *Los fenicios en la Península Ibérica*, dir. per Del OLMO G. i AUBET, M.E., Volum II, Sabadell, 1986, pàg. 312.
49. MAYA, J.L., DíEZ-CORONEL, L., i PUJOL, A., «La necrópolis tumular...» *op. cit.*, pàg. 617.
50. ROYO, J.I., i FERRERUELA, A., «El poblado y la necrópolis...», *cit.*, pàg. 400 i seg.
51. MAYA, J.L., «Yacimientos...», *op. cit.*, pàg. 364.
52. MAYA, J.L., «Dos necrópolis de incineración en el Bajo Segre: Llardecans i la Femosa...», a *Ilerda*, XLIII, Lleida, 1982, pàg. 122 i ss.
53. PITA, R., i DíEZ-CORONEL, L., «La necrópolis de "Roques de Sant Formatge" en Seròs (Lérida)», a *Excavaciones Arqueológicas en España*, 59, Madrid, 1968.
54. MAYA, J.L., «Yacimientos...», *op. cit.*, pàg. 350. i ss.
55. MAYA, J.L., «Las necrópolis...», *op. cit.*, pàg. 90.
56. GALLART, J., i VIVES, E., «El túmul del Tossal del Tancat a la Granja d'Escarp (el Segrià)», a 6è. *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984)*, Puigcerdà, 1986, pàg. 135-143.
57. RODRÍGUEZ, J.I., «La Serra del Calvari...», *op. cit.*, pàg. 134.
58. VILASECA, S., *Reus y su entorno en la Prehistoria*. Reus 1973, pàg. 263.
59. PONS E., *L'Empordà, de l'edat del Bronze a l'edat del Ferro (1100-600 aC)*, Girona, 1984, pàg. 248.